Историко-юридические материалы, извлеченные из архивных книг губерний Витебской и Могилевской, вып. I–XXXII. Витебск, 1871–1906; Каз. Кір. – «Казанне Кірыла» (Вільня, 1596); КВС – Кніга Віленскага замкавага суда 1552 г. (рукапіс ЦДАСА); Пак. Хр. – «Пакуты Хрыста» канца XV ст. (рукапіс РНБ); ПГ – Полоцкие грамоты XIII – начала XVI в., т. I–IV. М., 1977–1982; Пралог – «Пралог» XVII ст. (рукапіс РДБ); Скар. – «Біблія» выдання Ф.Скарыны; ПП – Песні песням (Прага, 1516–1519); Ст. 1588 – Статут Вялікага княства Літоўскага (Вільня, 1588); Хр. польск. – «Кароткае апісанне хронікі польскай» пачатку XVII ст. (рукапіс РНБ); Хран. – «Хранограф» сярэдзіны XVII ст. (рукапіс РДБ); Царств. – «Аб царствах, краінах і розных землях» канца XVI ст. (рукапіс ДГМ).

О. Б. Федоренко (Україна)

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ОБРАЗУ КОЗАКА ХАРАКТЕРНИКА В УКРАЇНСЬКІЙ РОМАНІСТИЦІ XX СТОЛІТТЯ

Українське козацтво сконцентрувало в собі духовність нашого народу і передусім ідеї консолідації української нації, її незалежності та самостійності, і стало найактивнішим реалізатором цих, справді одухотворених, прагнень і задумів. Тож недарма серед козаків були люди не лише особливої вдачі, а й особливої самовідданості в боротьбі за високі ідеали українців. А надзвичайна і постійна напруга козака-воїна породжувала й унікальні здібності – люди відкривали в собі, окрім надзвичайної сили, ще й надзвичайні можливості, чим дивували не лише ворогів, а й саме козацтво. Так формувалися воїни-козаки з унікальними характерами, рисами, здібностями – характерники.

Образ унікального воїна існує в літературі різних країн. Так, у міфах Давньої Греції (II–I тис. до н. е.) розповідається про героїв (Геракла, Ахілла та інших), наділених надзвичайними здібностями [9]. Тобто обожнювалися незвичайні люди, що помітно виокремлювалися серед інших. Приписування магічної сили успішним людям було і в багатьох інших народів (культ «мана» у меланезійців тощо). Особлива каста воїнів-кшатріїв згадується в давньоіндійському епосі «Махабхараті» (IV–III ст. до н. е.), там же говориться про природну даність їхніх здібностей і рис характеру [1, с. 486]. А давньокитайські філософи, автори пам’ятки «Гуань-Цзи» (IV ст. до н. е.), високо цінували людей із потужною волею – «вмілих майстрів», здатних зосередити думки навіть у моменти вищого напруження й осягнути істину («далеке буде пізнане як близьке») [3, с. 32]. Пізніше Ібн Сіна (Авіценна) у книзі «Вказівки й настанови» (прибл. 1035–1036 рр.), говорячи про унікальних людей, підкреслює можливість пояснити їхні незвичайні діяння, «виходячи із законів природи» [6, с. 373]. Для прикладу він зазначає, що «містики» могли вимолити для людей дощ або зцілення, наслати затемнення чи землетрус, підкорювати звірів та інше [6, с. 379–380].

Головною причиною появи культурного феномена характерництва дослідники (А. Бондаренко, О. Боряк, А. Клос, М. Лановик, О. Найден, А. Поцелуйко) вважають безмежну віру воїнів у допомогу їм тотемів-заступників. Під час бою воїни здобували непереможність у процесі ініціацій, що було пов’язано з культом вовка, ведмедя як священних тварин.

У європейській історіографії та літературі такі воїни теж згадуються – це воїни-берсеркери [4, с. 41; 2, с. 15]. За словником, «берсеркер: «одягнений у ведмежу шкуру»; у північній сазі – воїн із силою та дикістю ведмедя; у переносному значенні – людина з незвичайною силою, несамовита і непереможна у бою» [15, S. 750]. Дослідивши ініціацію німецьких берсеркерів, Ф. Кардіні розповідає, що цих доблесних воїнів виокремлюють «люта відвага і невпинна воїнська сила»; такі войовники проявляють у бою надзвичайну ««харизму»,

тобто сакрально-магічну силу, своєрідну «ману»« [7, с. 109–110]. Далі історик пояснює, що після «перетворення» (ритуального і психоповедінкового) на звіра («перемоги» над ним), воїн наче одержує силу і могутність хижака, «втілюється» в нього [7, с. 112–113].

Нагадаємо, що непереможний герой північного циклу кельтських ірландських саг Кухулін володів здібністю входити у стан бойової люті, зазнавав метаморфози берсеркера. У кельтських сагах про берсеркера Кухуліна і в українських легендах про кошового-характерника Івана Сірка перегукуються схожі мотиви. Навіть друге (набуте) ім'я кельтського героя «Кухулін» (тобто «Пес Кулана» [5, с. 122]) та прізвисько Сірка («Собака сірої масті» [12, с. 128]) мають виразну тотемічну етимологію. До того ж герої отримали їх завдяки тим здібностям, які здобули у процесі випробувань [4, с. 42]. Сказане стосується і героя стародавнього германського епосу Беовульфа («давньоангл. Beowulf – «бджолиний вовк», тобто «ведмідь»« [10, с. 168]).

Дослідники проводять етимологічні та історичні (просторово-часові) паралелі між українськими козаками-характерниками і незвичайними воїнами інших народів – скандинавськими берсеркерами й ульфхеднарами, ірландськими феніями, білоруськими велетами (волатами, лютичами або лютинами). Наприклад, схожими у їхніх рисах і здібностях є унікальні вміння володіти своїми емоціями та виявляти в екстремальних ситуаціях рідкісну силу духу, уміння скопіювати поведінку тварин («перевтілюватися» в них), уміння «розуміти» думки, настрої супротивника [13, с. 15–17; 5, с. 123].

Невразливість козаків-характерників до куль та іншої зброї дослідники пояснюють надзвичайною швидкістю рухів і блискавичністю їхньої реакції – здавалося, характерники справді щезали, зсуваючись з лінії ворожого нападу. Вивчення явища характерництва допоможе пояснити прадавнє походження воєнного мистецтва, з'ясувати джерело зародження та творення козацтва [8, с. 23, 33].

Особливі характерницькі здібності козак здобував у процесі обрання його кошовим отаманом: свідомо «народжуючись», він переходив до вищої військової жрецької касти. У народній пам'яті найвизначнішим козаком-характерником залишився непереможний та непередбачуваний кошовий отаман Іван Дмитрович Сірко. Так, якщо інших ватажків (Семена Палія і Петра Сагайдачного) у фольклорі наділено епітетом «славний», то Іван Сірко – «славний із славних» [11, с. 114, 119].

Легенди про надзвичайність Сірка, образ якого зазнав міфологізації, були досить розповсюджені, оскільки козаки вірили в його посмертний вплив на важливі передусім воєнні справи. Мотив Сірка-Праворучника був поширений: за життя правою рукою Сірко тримав зброю, і навіть після смерті його рука помагала козакам. Міфопоетичні мотиви, пов'язані з ім'ям Сірка, зміцнюють патріотичний дух і водночас утверджують непересічність характеру запорозького воїна [11, с. 114, 118, 121].

Фольклорний образ отамана-характерника, чаклуна і перевертня І. Сірка сформувався під впливом міфологічного культу воїна-звіра, образу святого Юрія (покровителя вовків). «Перевтілення» Сірка обумовлене потребою здійснити важливу воєнну місію. Простежуючи еволюцію образу Сірка, науковці вбачають його прообразами віщого Олега, Всеслава Полоцького (за часів Київської Русі), а наступником – Семена Палія, підкреслюючи, що саме в українській культурі ці образи воїна-звіра і чаклуна-характерника сприймаються позитивно і героїзовані [4, с. 42–43; 14, с. 61; 11, с. 117; 8, с. 29]. Тож науковці (Л. Залізняк, А. Поцелуйко) визначили спадкоємність образу козака-характерника від стародавнього культу воїна-звіра прямо від культури Київської Русі.

Отже, поняття «козак-характерник» має джерелами міфо-релігійні пам'ятки, давні військові культи воїна-звіра (воїна-вовка), що пов'язані з ініціаціями, випробуваннями характеру, обряди язичницьких жерців і волхвів Київської Русі, фольклор – і міцно увійшло в науковий обіг. Поняття «козак-характерник» уживається в галузях історії, фольклористики, культурології, мовознавства, літературознавства і є невіддільною частиною семантичного шару військової культури України.

Українські письменники XX століття художньо трансформують міфологічні уявлення про козаків-характерників як про воїнів-вовків. Так, романісти порівнюють зі звіром Северина Наливайка (героя однойменного роману І. Ле), Богдана Хмельницького («Переяславська Рада» Н. Рибака), Семена Неживого («Гетьман Кирило Розумовський» М. Лазорського), Івана Сірка («Яса» Ю. Мушкетика), Семена Білокобилку («Погоня» Ю. Мушкетика). Виокремлюючи козаків-характерників серед інших персонажів, письменники порівнюють їх з образами рідної української природи («Наливайко» І. Ле, «Чисте поле» Л. Горлача, «Северин Наливайко» М. Вінграновського). Метафорично зображуючи непереможних козаків-характерників, надають їхнім образам семантичного навантаження «смерть» – «Наливайко» Івана Ле, Семен Неживий («Гетьман Кирило Розумовський» М. Лазорського), Стратон («Мальви» Р. Іваничука), Іван Сірко («Яса» Ю. Мушкетика). У 80–90-ті роки митці спрямовують художні засоби (переважно метафори) на розкриття внутрішніх станів козаків-характерників, їхніх думок, почуттів («Яса» Ю. Мушкетика, «Чисте поле» Л. Горлача, «Северин Наливайко» М. Вінграновського).

Література

1. Антология мировой философии : Древний Восток / отв. за вып. Ю. Г. Хацкевич. – Минск : Харвест ; М. : ООО «Издательство АСТ», 2001. – 992 с.
2. Геделунг Л. Н. История Дании / Л. Н. Геделунг ; пер. с дат. Н. Пратасов-Бахметев. – СПб. ; М. : Издание т-ва М. О. Вольф, 1907. – 262 с.
3. Древнекитайская философия : собрание текстов. В 2 т. Т. 2 / сост. Ян Хин-Шуна; ред. кол.: В. Г. Буров, Р. В. Вяткин, М. Л. Титаренко. – М. : Мысль, 1973. – 384 с.
4. Залізняк, Л. Українська міфологія: образ воїна-звіра / Л. Залізняк // Пам'ятки України. – 1991. – № 5. – С. 40–43.
5. Зарубіжна література ранніх епох. Античність. Середні віки. Відродження : навч. посібник / Ф. І. Прокаєв, Б. В. Кучинський, Ю. Л. Булаховська, І. В. Долганов. – К. : Вища школа, 1994. – 406 с.
6. Ибн Сина (Авиценна). Избранные философские произведения / Ибн Сина (Авиценна). – М. : Наука, 1980. – 551 с.
7. Кардини, Ф. Истоки средневекового рыцарства / Ф. Кардини ; пер. с ит., вступ. ст. В. И. Уколовой ; общ. ред. В. И. Уколовой и Л. А. Котельниковой. – М. : Прогресс, 1987. – 384 с.
8. Клос, А. І. Характерництво в духовній культурі запорозького козацтва / А. І. Клос // Культурологічний вісник Нижньої Наддніпрянщини. – 2009. – С. 23–34.
9. Кун, Н. А. Легенды и мифы древней Греции / Н. А. Кун. – 4-е изд. – М. : Гос. учебно-пед. издательство мин-ва просвещения РСФСР, 1957. – 463 с.
10. Мифы народов мира : энциклопедия. В 2 т. / гл. ред. С. А. Токарев. – М. : СЭ, 1980. – Т. 1. А – К. – 672 с.
11. Павленко, І. Я. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини: буття у просторі і часі : монографія / І. Я. Павленко. – Запоріжжя : ЗНУ, 2006. – 243 с.
12. Словарь української мови. У 4 т. / зібрала редакція журнала «Кіевская Старина» ; ред. Б. Д. Грінченко. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. 4. Р – Я. – 563 с.
13. Тарас, А. Е. Войны Московской Руси с Великим княжеством Литовским и Речью Посполитой в XIV–XVII вв. / А. Е. Тарас. – М. : АСТ; Минск : Харвест, 2006. – 800 с.

14. Фігурний, Ю. С. Образ козака-характерника як відгомін індоєвропейського культу воїна-звіра / Ю. С. Фігурний // Пам'ять століть. – 1999. – № 4. – С. 57–61.
15. Meyers neues Lexikon : in acht Bänden. – Erster Band. A – Bossuet. – Leipzig : Veb bibliographisches Institut, 1961. – 948 S.

Т. П. Хоміч (Беларусь)

ТВОРЧАЕ СУПРАЦОЎНІЦТВА ЮРЫ БЯРОЗКІ З «УЗВЫШШАМ» (ДА 115-ГОДДЗЯ З ДНЯ НАРАДЖЭННЯ КРЫТЫКА)

У 1968 г. колішні ўзвышэнец У. Дубоўка ў лісце да Я. Саламевіча згадваў «сучаснага рускага пісьменніка», «які (у маладыя гады) супрацоўнічаў ва «Узвышшы», падпісваючыся «Юры Бярозка» [5, с. 193]. Сапраўды, на працягу двух самых плённых гадоў выдання часопіса (1927–1928) у васьмі нумарах публікаваліся літаратурна-крытычныя матэрыялы гэтага аўтара. У далейшым імя Юры Бярозкі знікла з нацыянальнай культурніцкай прасторы і ў гісторыі савецкай літаратуры Георгій Сяргеевіч Бярозка (1905–1982) застаўся вядомы як рускі пісьменнік, аўтар ваеннай прозы («Красная ракета», 1943; «Ночь полководца», 1946; інш.), высока ацэненай у свой час, напрыклад, В. Быкавым [1, с. 183–184]. Відаць, у сілу неадназначнага стаўлення савецкіх ідэолагаў да працэсаў, якія адбываліся ў беларускай літаратуры ў 1920-я гг., перыяд супрацоўніцтва маладога Г. Бярозкі з «Узвышшам» акуратна абмінаўся ва ўсіх прыжыццёвых біяграфічных і аўтабіяграфічных звестках, зрэдку сціпла згадвалася: «займаўся літаратурнай крытыкай». У той жа час М. Мушынскі ў адзінай да сённяшняга часу навуковай манаграфіі па гісторыі беларускай крытыкі і літаратуразнаўства перыяду 1920–1930-х гг. (1975) прадставіў Ю. Бярозку як аднаго з «вядучых узвышэнскіх крытыкаў» [8, с. 217] (хоць у шэрагах самога аб'яднання той і не значыўся). Пераасэнсоўваючы літаратурна-мастацкі і літаратуразнаўчы вопыт міжваеннага перыяду, уяўляецца важным высветліць, на чым грунтавалася і як выяўлялася творчае супрацоўніцтва Ю. Бярозкі з «Узвышшам», асэнсаваць метад крытыка.

Сувязь Г. С. Бярозкі з Беларуссю невыпадковая: ён нарадзіўся 7 верасня 1905 г. у Вільні, дзе ў настаўніцкай семінарыі ў гэты час працаваў яго бацька, Сяргей Антонавіч. Біяграфічныя звесткі пра жыццё на радзіме досыць скупыя. Дакладна вядома, што летам 1923 г. сямнаццацігадовы Георгій знаходзіўся з бацькамі і сястрой у прыгранічным на той час горадзе Слуцку. Глава сямейства, здольны да арганізацыйнай работы, займеў пры савецкай уладзе пасаду дырэктара слуцкай школы, а таксама быў прызначаны загадчыкам настаўніцкіх курсаў беларусізацыі, арганізаваных улетку пры школе. Менавіта ў Слуцку адбылася сустрэча, якую добра ведаюць даследчыкі-коласазнаўцы: 7 ліпеня 1923 г. у госці да Бярозкаў завітаў Якуб Колас, які быў запрошаны на цэлы месяц чытаць лекцыі настаўнікам-курсантам. Ліст пісьменніка да жонкі Марыі Дзмітрыеўны, адпраўлены на наступны дзень пасля гэтага візіту, з'яўляецца фактычна адзіным дакументальным сведчаннем-характарыстыкай юнага Г. Бярозкі і крыніцай некаторых біяграфічных звестак. З яго становіцца вядома, што сын «пажылога настаўніка»-славесніка Сяргея Антонавіча скончыў драматычную студыю (калі і якую не ўстаноўлена), добра малюе, «піша вельмі талента расейскія вершы, пераймае крыху Блока, Брусава, імажыністаў, але формы, змест, пачуццё злучаюцца гарманічна і вельмі прыгожа» (вершы публікаваліся пад псеўданімам Ю. Сергеев у 1925 г., але дзе невядома), «незвычайна начытаны», «навейшую расейскую літаратуру ведае, як прафесар, разважае па-прафесарску» і збіраецца ехаць з маці ў Маскву (як можна здагадацца, з думкай пра далейшую вучобу). Слушнае, але пакуль што без адказу,